

II. ДЖЕРЕЛА

DOI 10.33294/2523-4234-2019-29-1-27-40

Олександр Булига

Зміни національно-конфесійної орієнтації Почаївського монастиря кінця XVI – першої чверті XX ст. Аналіз джерел

Досліджено джерела з історії Почаївського Святоуспенського монастиря від часів його заснування до першої чверті XX ст., що зберігаються в архівах, бібліотеках, музеях. Розглянуто опубліковані в кінці XIX – на початку XX ст. писемні пам'ятки монастирського походження. Представлено нещодавно введені до наукового обігу документи, які раніше вважалися втраченими. Наголошено на важливості продукції монастирської друкарні, що характеризує Почаївську обитель як видавничий та освітній осередок. Вивчено мемуарні, іконографічні, епістолярні джерела.

Ключові слова: джерело, Почаївський монастир, архів, зміни, Волинь

Трансформаційні явища в монастирському середовищі – як у минулому, так і сьогодні – багато в чому зумовлені розвитком державно-політичних відносин. Прикладом цього може слугувати історія Почаївського Святоуспенського монастиря, який змінював не лише юрисдикційну належність, але й національну орієнтацію. Відомості про це відображені в історичних джерелах, дослідження котрих дає змогу зрозуміти процеси, що відбувались у тогочасному суспільстві загалом та в чернечому середовищі зокрема. Аналіз наявних матеріалів, що походять із Почаївської обителі, представлений у цьому дослідженні.

Актуальність теми впливає із завдань комплексного вивчення минувшини українських монастирів – центрів духовності, освіти, культури та мистецтва. Вона обумовлена внеском Успенського монастиря в Почаєві у процес творення національної культурної спадщини. Звернення українського суспільства до сакральних надбань попередніх епох потребує об'єктивного ретроспективного погляду на діяльність чернечих осередків, які продовжують активно впливати на людську свідомість, залучаючись до процесів, що відбуваються в державному та церковному просторі. Осягнути ж минулі події та порівняти

їх із сучасними можливо лише досліджуючи існуючі історичні джерела. Актуальність теми зумовлюється й ступенем її наукової розробки.

Стан дослідження проблем розвитку Почаївського монастиря вимагає поглиблених студій широкого кола питань, пов’язаних з різноманітними сторонами життя найбільшої християнської обителі Волині. Запропонована тема та її складові довгий час залишалися поза особливою увагою наукового світу, висвітлювалися лише окремі аспекти джерельної бази Святоуспенської лаври, та й то побіжно, здебільша в контексті загальних праць. Тому *мета* роботи полягає в аналізі відомих джерел, що стосуються діяльності Почаївського монастиря, та в осмисленні трансформаційних процесів, пов’язаних із суспільно-політичними та юрисдикційно-конфесійними змінами на теренах впливу цієї волинської обителі, яка перебувала у складі Київської митрополії Константинопольської патріархії з 1597 по 1686 рр. і 1924 р. повернулась у підпорядкування останньої.

Наукова новизна роботи визначається спробою комплексного представлення збережених джерел, що відображають історію одного з найвпливовіших українських монастирів у зазначений час. Уперше вони розглядаються на тлі тогочасних національно-конфесійних змін.

У різні періоди дослідники вивчали окремі джерела та їх комплекси, що походять з Почаївської обителі й нині зберігаються в архівах, бібліотеках, музеях. На початку ХХ ст. частина актів монастирського архіву досліджена та опублікована М. Трипольським, Т. Теодоровичем, В. Левицьким. Опис рукописних книг з нього здійснений В. Березіним. У радянську добу, за словами довголітнього директора Державного архіву Тернопільської області (далі – ДАТО) Б. Хаварівського, архівні документи Почаївської лаври коментувалися зазвичай тенденційно [1, с. 95]. Із здобуттям Україною незалежності монастирські джерела активно й об’єктивно вивчаються науковцями різних спеціальностей. Потрібно відзначити роботи тернопільського архівіста Л. Бойцун та її колеги – згаданого щойно Б. Хаварівського і С. Коваль, котрі зосередилися на основній частині архіву Почаївського монастиря, що відклався у фонді 258 ДАТО. Нещодавно інші матеріали з архівної збірки цієї обителі, які перебувають в одному з краківських архівосховищ, почали опрацьовувати В. Лось і В. Бочковська. Продуктивно проаналізовано монастирські видання василіанської доби, виявлені в найбільших книгозбірнях України та Росії, в рамках “Почаївського проекту” дослідниками обох країн. Почаївські василіанські друки зацікавили й польських учених, серед котрих бібліограф М. Підлипчак-Масрович, мовознавець Й. Гетка, а також білоруського бібліографа Г. Кирееву. Інтенсивно досліджується монастирська друкована продукція ХVІІІ – першої чверті ХХ ст., яка ввійшла до колекцій українських музейних закладів.

Основний масив документів, що репрезентує діяльність Почаївської лаври починаючи від кінця ХVІ ст., був акумульований в архіві самої обителі. Окремі з цих пам’яток втрачені за різних історичних обставин. Перше повідомлення про

це датується 1662 р., коли після смерті почаївського ченця Діонісія Рафальського, посланого в “Люблинський трибунал”, пропали оригінали багатьох актів [2, с. 64]. У 1707 р. Антоній Максимович свідчив кременецькому гродському уряду, що в час перебування в Почаєві шведських і саксонських військ багато документів було знищено, оскільки солдати їх використовували для набивання рушниць [3, с. IV]. Таким чином, частина архіву зазнала втрат уже в дні російсько-шведської війни на початку XVIII ст. [3, с. 66]. Серед дослідників також побутує думка, що деякі важливі архівні матеріали, вивезені в ті роки з Почаєва гетьманом Іваном Мазепою, можливо, згоріли в пожежі Батурина 1709 р. [4, с. 6, 14, 52].

Представники Православної церкви вважають, що в період юрисдикційної належності монастиря до Унійної церкви (тобто, за їхнім визначенням, у 1721–1831 рр.) чернечий архів міг зменшитися внаслідок нищення певних справ його тодішніми господарями. Зрештою, комісія, котра приймала монастир 1831 р. від василіан, зазначила, що архів невпорядкований, каталогів та описів справ немає. Також православні науковці стверджують, що почаївська архівна збірка могла поменшати й після того, як 1832 р. нею зацікавився чернець Павло. Він, колишній василіанин Ян Навродський, був прийнятий до православної братії Почаєва, де й залишався впродовж п’яти років. Після його втечі з обителі було виявлено недостачу документів, які, на переконання митрополита Іларіона (Івана Огієнка), “о. Павло повикрадав і понищив в Почаївськiм архiвi” [5, с. 208].

Згідно з указом Синоду Російської православної церкви за № 3449 від 11 грудня 1874 р., чимало рукописів та книг з архіву Святоуспенського монастиря в 1875–1876 рр. передали до Київської духовної академії (КДА). Так була реалізована пропозиція архієпископа Макарія про поповнення цього навчального закладу матеріалами з православних обителей і храмів Волинської та Київської губерній. Проводячи ревізію КДА, цей владики виявив у складі її бібліотеки мізерну кількість стародавніх літературних пам’яток. Для розширення рукописного фонду архієрей запропонував передати цінні рукописи з Київської й Волинської єпархій, що серед іншого мало сприяти й кращому збереженню цієї культурної спадщини. Також уважалось, що саме в КДА буде найзручніше користуватися зібраними воедино матеріалами [6, с. I].

Під час Першої світової війни були евакуйовані всі рухомі святині Святоуспенської лаври. Обитель захопили австрійські війська, які вигнали з неї ченців, осквернили храми. Де перебував тоді монастирський архів – невідомо. Насельники повернулися в Почаїв лише в 1916 р., а їхні цінності – у 1918 р. [7, с. 142]. Оскільки далі влада на Волині часто змінювалася внаслідок збройних протистоянь, архівна збірка почаївських монахів, імовірно неодноразово, переміщалася. Достеменно знаємо, зокрема, що за перебування Почаєва в складі Польської держави (1921–1939 рр.) документи монастиря були перевезені до Варшави. Звідти, в роки Другої світової війни, потрапили в Литву. Є також свідчення, що частину цього архіву тоді евакуювали в східному напрямку, але під час її тран-

спортування ешелон з документами був розбомблений на території Харківської області [8, с. 50].

До 1952 р. більшість матеріалів Почаївської лаври утримувалась у Віленському архівному відділі МВС Литовської РСР, який пізніше і передав їх ДАТО. Це 7 217 одиниць збереження та 75 кг розсипу [9, с. 4]. Хронологічно ці акти охоплюють 1712–1925 рр. Проте в повному обсязі вони не збереглися. За рішенням Центральної експертно-перевірної комісії 1955 р., із застосуванням принципу скорочення циклу наукової обробки документів, були знищені 3 332 од. зб., тобто загалом 2 916 справ архіву Почаївського монастиря. Сьогодні окремі покликання на втрачені матеріали можна віднайти у працях церковних дослідників кінця XIX – початку XX ст.

У 1959 р. ДАТО отримав одну лаврську справу з Державного архіву Львівської області. 1960 року надійшли 1 285 од. зб. та 8 кг розсипу з Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові, а в 1963 р. – ще 63 од. зб. з Центрального державного історичного архіву Литовської РСР [10, с. 115–116].

Нині в ДАТО сформувався цілий комплекс документів “Почаївська лавра” (ф. 258), що відображає події від 1557 по 1939 рр. Це понад вісім тисяч актів (три описи). Вони становлять найбільшу джерельну базу дослідження Святоуспенської обителі. Матеріали всіх трьох описів фонду характеризують монастир насамперед як визначну християнську чернечу спільноту, а також як економіко-господарську одиницю, видавничо-освітню установу та архітектурний ансамбль. Найдавніші справи фонду стосуються пожертв Анни Гойської цій обителі (оп. 3, спр. 1165, 1166). До них належать документи судових процесів монахів із нащадками Гойської Фірлеями і Тарнавськими щодо земельних угідь та майна. Ці справи датуються 1557–1752 рр. У них і деяких інших зі згаданих трьох описів містяться матеріали з кременецьких та луцьких градських актових книг XVII ст. [11, с. 4].

Значна частина монастирської документації торкається розмаїтих аспектів чернечої діяльності. Великим за обсягом є листування обителі з представниками Церкви, громадськими організаціями, фізичними особами. В окремих справах ідеться про монастирські святині (зокрема ікону Почаївської Божої Матері), їх збереження та пошанування (оп. 1, спр. 3242; оп. 2, спр. 1175, 1747, 1847) [10, с. 116].

Святоуспенська чернеча спільнота була активно задіяна до економічного життя Волинського регіону. На це вказують достатньо інформативні інвентарі її рухомого та нерухомого майна (оп. 2, спр. 160–163, 238–240, 390–394). Вагомими свідченнями економічного зростання обителі стали різноманітні звіти, статистичні відомості, інструкції тощо, котрі представляють монастир як господарську одиницю – структуру, що розвивалася за рахунок оренди нерухомості, заснування з другої половини XIX ст. та подальшої розбудови власних підприємств [12, с. 5–6]. Відклалися й матеріали про ремонтно-будівельні роботи на монастирській тери-

торії, як-от зведення й опорядження на початку ХХ ст. Святотроїцького собору (оп. 3, спр. 156, 157) [13, с. 184].

В описі № 3 зібрані документи, що з'явилися в результаті пастирських візитацій обителі. Заслуговує на увагу перший візитаційний протокол із фіксацією братських пожитків, складений у 1714 р., на третьому році перебування монастиря в юрисдикції Унійної церкви, волинським єпископом Йосипом (Виговським) (спр. 1178) [14, с. 25–26]. Усі три описи цього фонду містять матеріали ХVІІІ – першої чверті ХХ ст., що характеризують Почаївську лавру як освітній та культурний осередок [15]. Найповніше репрезентована робота монастирської друкарні у василіанський і православний періоди. Про видавничу справу обителі під дахом політичної партії й організацію відповідного спеціалізованого братства інформують архівні джерела початку ХХ ст. [16]. Трансформація національної орієнтації Лаври під впливом Української революції 1917–1921 рр. також відображена в документах монастирського архіву [17].

Необхідно наголосити, що окремі матеріали фонду “Почаївська лавра” ще донедавна не були введені до наукового обігу. За слушним ствердженням найактивнішої дослідниці почаївських рукописних джерел Л. Бойцун, комплекс документів василіанської доби, які наявні в усіх трьох описах фонду 258 ДАТО, ще очікує на своє ґрунтовне й об'єктивне дослідження [18, с. 9].

Про переміщення частини монастирської збірки дізнаємося із самих справ фонду. У них мовиться про передачу давніх пам'яток до університету Святого Володимира в Києві [19], а також до КДА для проведення науково-дослідницької роботи (за вже згаданим розпорядженням Синоду від 11 грудня 1874 р.) [20]. Щодо тих, котрі були надані Академії, то їх можна умовно поділити на дві групи: 1) рукописні книги та грамоти, які спершу потрапили до академічної бібліотеки, а вже звідти – до Церковно-археологічного музею при КДА; 2) т. зв. “старі справи”, які спочатку зберігалися в архіві КДА, а потім, на думку Л. Шаріпової, також через академічну бібліотеку були передані до Музею [21, с. 125]. Кожна з цих груп має докладний перелік вмісту, укладений при переміщенні матеріалів з Почаївської лаври до Академії.

Ці документи монастирського архіву тепер входять до кількох фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Так, фонд 231 (257 од. зб.) акумулює матеріали історичного характеру, що дозволяють простежити розвиток Святоуспенської обителі. Окремі акти з архівної збірки монастиря відклались і в інших фондах, зокрема 1 та 255. Фонд 1 – це особистий архів відомого дослідника М. Петрова. З-поміж іншого в ньому є “Список рукописей, принадлежавших Церковно-археологическому музею при Императорской Киевской Духовной академии”, перелік рукописних книг і грамот Почаївської обителі та “Реестр старых дел из архива Почаевской Лавры, переданных в Археологический музей Киевской Духовной академии по распоряжению высшего духовного начальства”, який нараховує 211 позицій [21, с. 125]. Загалом з архіву Святоус-

пенського монастиря, як засвідчує справа 1900 р., на постійне зберігання в архів КДА та на виставку для Київського археологічного з’їзду передавалося 217 справ [22, арк. 5 зв.]. Найімовірніше, шість із них повернулися до Почаєва.

Літературні пам’ятки з цього монашого осередку в КДА (50 рукописних книг) проаналізовані студентом Академії В. Березіним. Його праця вийшла друком у “Трудах Киевской Духовной Академии” ще в 1881 р. під назвою “Описание рукописей Почаевской Лавры” [6]. Як було з’ясовано, більшість цих книг богословського змісту написані церковнослов’янською мовою й тільки дві – українською. Це “Поученія на недели и празники” (“полуустав XVIII в. на 382 листах без начала и конца на малорос. наречии”) та “Оуваги или размышления християнская на дни целого мца расположенни с польского на руский діалектъ переведены в обители св. Почаевской року... 1759” (“скоропис на малор. наречии 110 лист.”) [6, с. 24, 46]. Проте, як зауважив дещо пізніше В. Левицький, “далеко не все рукописи были описаны. Автор описывал только рукописные богослужебные книги и святоотеческие творения, остальные же памятники: различные документы, акты и т. п. им оставлены без внимания” [3 с. IX]. В. Левицький також акцентував, що архівні матеріали, передані в КДА за синодальною постановою від 11 грудня 1874 р., “представляют большей частью судебные дела, которые в разное время и по разным причинам вел Почаевский монастырь” [2, с. 24].

У Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського (НБУВ) зберігається бібліотека митрополита київського і галицького Антонія (Храповицького), де посеред іншого виявляємо й матеріали архіву Почаївської лаври, переписані студентом КДА С. Скибінським і перевірені Ф. Тітовим [23, неопублік. док., розд. 6. № 1117]. У період, коли архієпископ Антоній (Храповицький) ще обіймав Волинську єпископську кафедру (1902–1914 рр.), до КДА надійшли нові справи зі Святоуспенського монастиря. 1 квітня 1908 р. Духовний собор Почаївської лаври підтримав пропозицію Антонія “об издании печатанием касающихся Лавры древних рукописей и документов” [24, арк. 14 зв.]. З метою підготовки їх до друку, “во временное пользование ординарнаго профессора прот. Ф. И. Титова из архива Почаевской Лавры” було надано 21 справу, 8 книг та 2 рукописи, а також: “а) в кожаном переплете на 123 л. л. с надписью “сия книга блаженна Иова Почаевского: власною рукою его писанна” и б) рукопись под заглавием: книга новособрана к ведению последних отступлений православной веры... 1751 г.” [24, арк. 24].

Уже названі студенти КДА Стефаній Скибінський і Василій Левицький брали активну участь у перекладі та копіюванні документів архіву Почаївської обителі, які були в розпорядженні їхнього навчального закладу, та отримували за проведену роботу відповідну оплату [24, арк. 30, 46].

У Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (далі – ЦДІАУ, м. Київ) у фонді 2098 (“Почаївський чоловічий монастир”) є один опис, що складається із двадцять справ (перших сім увійшло до нього 17 липня 1961 р.,

ще сім – 31 травня 1982 р., а останні шість – 29 березня 1983 р.). Справа 19 містить “Сборник документов по истории Почаевской Лавры за 1631–1756 г.г. подготовленный студентом Киевской Духовной Академии В. Левицким, сверенный проф. Ф. Титовым” [25]. Тут бачимо витяги з кременецьких і луцьких гродських книг, бібліотеки Академії та архіву Почаївської лаври. Автор поділив рукопис на п’ять частин. В окремих його місцях зазначається: “Переписовал и переводил студент В. Левицкий. Проверял пр. Ф. Титов”, а також вказуються дати, зокрема “1908 IX.30” та “1908 X.2” [25, арк. 59, 72]. На одній зі сторінок є помітка, найвірогідніше Ф. Тітова, де підкреслюється: “Для нас важно то, что составитель наряду с описанием документов делает свои замечания по поводу различных предметов касательно монастыря. Эти невольные замечания проливают много света для понимания некоторых вопросов истории Лавры” [25, с. 93].

У Центральному державному історичному архіві у м. Львові теж нагромадилися окремі документи, які походять з почаївської джерельної збірки. Так, у фонді 684 (“Протоігуменат монастирів Чину св. Василя Великого, м. Львів”) налічуємо десять справ, датованих 1695–1832 рр. Цими крайніми датами позначені дві справи першого та другого православних періодів у минулому Святоуспенській обителі. Матеріали фонду передано в 1951 р. з ЦДІАУ, м. Київ. Також у цьому львівському архіві джерела з історії Почаївського монастиря можемо знайти у фонді 201 (“Греко-католицька митрополича консисторія у Львові”). Згідно з висновком Н. Шестакової, 35 справ з 1755 по 1928 рр. походять з монастирської архівної збірки Почаєва [26, с. 63]. Кількість справ фонду, що так чи інакше стосуються цього чернечого архіву, становить понад сотню. Вони представляють як василіанську добу в житті монастиря, так і наступну після неї православну. Серед тих документів варто виділити “Пом’яник” 1775 р., основою котрого був його попередник з першого православного періоду в історії цієї монашої спільноти, та заповіт фундатора обителі М. Потоцького. Із джерел часу православної юрисдикції виокремлюються рукописи “Описание Почаевской Успенской Лавры” 1859 р., “Сказание о Почаевской Успенской Лавре, на основании документов хранящихся в Лаврском Архиве, бывшим Наместником Лавры Архимандритом Амвросием, в 1865 году”, “Летопись Почаево-Успенской Лавры – продолжение – 1874 года, Книга III-я... веденная Настоятелем Лавры Иоанном с начала 1861 года”, доведена до 1883 р. Дві останні пам’ятки раніше зберігалися в монастирській бібліотеці.

Документами з львівських архівів, пов’язаними з минулим Почаївської лаври, ще в XIX ст. цікавився Духовний собор, який планував видати історію обителі. З цією метою в 1896 р. передбачалося “послать в Львов на полгодичный срок делопроизводителя Духовнаго Собора Хомицкого для осмотра Львовских архивов и извлечения оттуда нужных сведений о Почаевской Лавре” [27, арк. 1].

Матеріали, що висвітлюють минувшину Святоуспенського монастиря часів його перебування в складі Унійної церкви, відклалися також у зібраннях Ватикану,

зокрема Архіву Конгрегації пропаганди віри. Вони розкривають різні сторони життя цієї чернечої громади, коли та належала до Чину св. Василя Великого. На деякі з них спираються греко-католицькі дослідники [28–32].

Важливим джерелом до вивчення історії Почаївської обителі є епістолярна спадщина. Йдеться, зокрема, про листування фундатора цього монастиря Миколая Потоцького з протоархімандритом Іпатієм (Білинським), де зафіксовані певні епізоди з життя обителі. Короткий зміст цього епістолярію з частковим цитуванням, як і інші листи, наводить у своїй розвідці архімандрит Амвросій [33, с. 87–100].

Окремі сторінки минулого Почаївської лаври змальовані й у спогадах її насельників, одну з яких аналізує інший православний дослідник А. Хойнацький [34]. Діяльність волинського архієпископа (1902–1914 рр.) Антонія (Храповицького) – ініціатора зведення лаврського Святотроїцького собору розглядає єпископ Никон [35]. Митрополит Євлогій (Георгієвський), котрий у 1914–1919 рр. обіймав Волинську кафедру, у своїх мемуарах згадує про Першу світову війну та повоєнні роки в історії монастиря і своє перебування в ньому [36]. Занотували власні спомини про Лавру і світські особи, які побували там як паломники [37–38].

Спогади про Почаївський чернечий осередок, відвідуваний у часи викладацької роботи в Рівненській гімназії (1844–1845 рр.), залишив історик М. Костомаров [39]. Свої враження про обитель він висловив і в епістолярії, опублікованому В. Міяковським у 1925 р. [40].

За завданням київської Археографічної комісії як художник восени 1846 р. відвідав Почаїв і Т. Шевченко. Замальовуючи пам’ятки архітектури Волині, він створив роботи, що стали іконографічними джерелами до історії Святоуспенського монастиря [41]. Документальні ж матеріали про перебування цього українського генія в обителі (як-от дозвіл художникові Т. Шевченку малювати види Лаври та її околиць) збереглися в монастирському архіві [42].

Публікування письмових джерел для дослідження минувшини Успенської лаври здійснював часопис “Волинские епархиальные ведомости”. Наприкінці ХІХ ст. ознайомлювати ширший загал з документальною спадщиною найбільшого на волинських теренах монашого осередку на шпальтах цього видання розпочав М. Трипольський [43–44]. Та як констатувалося згодом, ці публікації могли би “мати історичну вартість при умові, коли б автор, що наводить [...] документи, зазначив джерела, з яких він їх узяв. На жаль, прот. М. Трипольський цього не зробив і тому до наведених документів, керуючись вимогами безсторонньої критичної аналізи, треба поставитись із певним застереженням” [45, с. 7].

Такий ненауковий підхід цього церковного дослідника спонукав його сучасників більш фахово представити архівні матеріали про минуле Почаївської обителі. 1908 року Т. Теодорович зібрав та видав документи цієї тематики у книзі “Дарственная запись Анны Гойской на устройство Почаевского монастыря от

14 ноября 1597 года” [46]. Назва збірника запозичена з акта, яким, по суті, й було започатковано організовану діяльність цієї чернечої спільноти. У виданні також розміщено інші письмові пам’ятки, що доносять до наших днів цінну інформацію про Святоуспенський та інші монастирі.

З 1909 р. активно оприлюднював архівні матеріали Лаври вже неодноразово згадуваний студент КДА В. Левицький [47]. У 1912 р. у Почасві побачив світ підготовлений ним до друку збірник документів зі вступною статтею упорядника, написаною 1 листопада в Дермані [3]. Саме там тоді мешкав В. Левицький. Вказівка на те, що це перший том, наштовхує нас на думку, що до нього ввійшло далеко не все опрацьоване упорядником. Реалізації задуму видати другий том, мабуть, перешкодили подальші історичні події (Перша світова війна, входження Волині до складу Польської держави), а можливо, це було пов’язано з браком фінансування [48].

Потужний джерельний потенціал має видавничу продукція монастирської друкарні. У наш час на ці едиції можна натрапити переважно в бібліотеках та музеях. Найбільша у світі збірка кириличних друків, що походять з Почаївського монастиря оо. василіан, акумульована в фондах Відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ (понад 1 370 примірників – 162 назви). Значно скромнішими є інші колекції. Скажімо, Музей книги Державного історико-культурного заповідника м. Острога володіє 102 почаївськими стародруками, Музей книги і друкарства України – 61, Національна історична бібліотека України – 47, Рівненський обласний краєзнавчий музей – 45. Окремі екземпляри монастирських видань, що з’явилися від першої третини XVIII ст., а також у православний період 30-х рр. XIX ст. – першої чверті XX ст., стали надбанням інших музейних та бібліотечних зібрань [49–53].

Увага вчених до різноманітних аспектів діяльності Почаївської лаври постійно зростає. У грудні 2004 р. на спільний конкурс наукових проектів Національної академії наук України та Російського гуманітарного наукового фонду було подано проект “Кириличні видання друкарні Почаївського монастиря XVIII – першої третини XIX ст. Історико-книгознавче дослідження. Каталог. Збереження”. Із квітня 2005 р. його виконували спеціалісти НБУВ та Бібліотеки Російської академії наук (БРАН). Підсумком реалізації проекту став вихід двох наукових збірників. Помітним є доробок російських науковців, які проаналізували книговидавничу діяльність Святоуспенського чернечого осередку впродовж 1732–1830 рр., підготували описи видань із фондів БРАН. Українські вчені, своєю чергою, представили інші важливі матеріали, в т. ч. з візитаційних описів обителі, огляди почаївських збірок двох академічних бібліотек – України та Росії. Було розглянуто питання редакційної підготовки книг у XVIII ст., художнього оформлення стародруків, тематичного й жанрового репертуару та мови едицій монастирської друкарні. Український збірник доповнюється бібліографічним покажчиком почаївських видань [54].

Нещодавно історики отримали змогу вивчати ще одну частину архіву Святоуспенського монастиря, яка віднайдена в Архіві польської провінції оо. домініканців у Кракові. Як повідомляє В. Лось, “ця частина в кількісному складі є невеликою, вона містить всього 23 рукописні документи, але цінність їх є безперечною. У своїх більшості це рукописні документи монастирів Святопокровської провінції Чину св. Василя Великого. Хронологічні межі документів охоплюють першу половину XVIII – другу половину XIX ст.” [55, с. 284]. Дослідниця наголошує, що найбільш цінною в цій колекції є рукописна “*Xięga cudów Obrazu Poczajowskiego N Maryi Panny u Stopki*”, що слугувала підставою для серії виданих ще у XVIII–XIX ст. книжок “Гора Почаївська” та “*Prześwięta Góra Poczajowska*” [56, с. 193]. Цю тезу підтвердила В. Бочковська, здійснивши текстологічний аналіз польськомовної “Книги чудес Почаївської Богородиці...” з краківського архіву та першої едиції україномовної “Гори Почаївської” 1742 р. і довівши, що саме цей манускрипт став основою друкованої книжки. Авторка говорить про “перспективу подальшого вивчення цього рукопису поруч з виданнями «Гори Почаївської»” [57, с. 205, 207]. У планах Українського католицького університету (І. Скочиляс) опублікувати пам’ятку “*Xięga cudów Obrazu Poczajowskiego N Maryi Panny u Stopki*”.

На жаль, сьогодні в Почаївській лаврі вже відсутні письмові джерела про її діяльність від часу створення до першої чверті XX ст. Тепер у монастирській бібліотеці є лише збірники опублікованих документів та окремі історичні дослідження. Проте монастир зберігає такі важливі джерела, як архітектурні й мистецькі пам’ятки [8].

Ще на початках своїх студій драматичної минувшини Почаївської обителі, тоді ще студент КДА, Василій Левицький у курсовій роботі 1909 р. висноував: “Исследование документов дало бы богатый материал как для самой истории Лавры, так и вообще для истории юго-западного края в религиозном, правовом и бытовом отношении”. Для повного викладу історії цієї чернечої спільноти, продовжував автор, необхідні не лише її архівні матеріали, але й вивчення “общей истории тогдашнего общества и Православной Церкви” [2, с. 7, 62]. Важко не погодитися з думкою одного з найавторитетніших дослідників джерельної спадщини Святоуспенського монастиря в Почаєві. Доповнимо, однак, що для об’єктивного висвітлення минулого обителі прислужаться не тільки рукописні пам’ятки, а й увесь комплекс почаївських джерел. Вони розмаїті за своїм походженням та суттю. Більшість з них відображає національно-конфесійне спрямування монастиря. Як справедливо стверджує сучасна дослідниця монастирського архіву Л. Бойцун, ці “архівні джерела засвідчують, що попри всі спроби колонізації та русифікації, Почаївська Святоуспенська Лавра, її багатовікова історія все-таки є феноменом української культури. Тому документи Почаївського монастиря та лаври, цей надзвичайно цікавий та малодосліджений пласт з історії нашої культури та духовності заслуговують на об’єктивне і глибоке висвітлення в українській історіографії” [10, с. 119].

Представлені в цій статті джерела розглянуто в площині суспільно-політичних і церковно-конфесійних впливів, що охоплювали ареал діяльності Почаївської обителі. Їх осмислення допоможе оцінити відповідні процеси у Волинському регіоні – місці розташування монастиря та проживання українського етносу, який формувався в досліджуваній період як державотворча одиниця. Вважаємо, що комплексний аналіз відомих та нововиявлених пам'яток, котрі походять із середовища Почаївського монастиря, стане в пригоді всім, хто вивчає різноманітні трансформаційні явища, які відбувалися в обителі від початків її заснування до першої чверті XX ст.

1. Хаварівський Б. Архів Почаївського монастиря як джерело історичної правди // Почаївський монастир в контексті історії та духовності українського народу: тези наук. конф. Тернопіль, 1995. С. 94–97.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Ф. 304. № 2049. 640 арк.; Почаевская Успенская Лавра в XVI–XVIII веках (1597–1833): дис. студента 4 курса КДА В. Левицкого, 1909. 320 с.
3. Материалы по Истории Почаевской Лавры, изданные Василием Левицким. Почаев, 1912. 184 с.
4. Сементовский А. Почаевская Лавра: сб. в память первого русского статистического съезда 1870 г. Санкт-Петербург, 1872. С. 1–45; Дамаскин А. Почаево-Успенская Лавра // Воскресное чтение. Варшава, 1930. № 4. С. 51–52; Дубилко І. Почаївський Монастир в історії нашого народу / Інститут Дослідів Волині. Вінніпег, 1986. Ч. 56. 115 с.
5. Іларіон Митрополит. Фортеця Православ'я на Волині Свята Почаївська Лавра. Вінніпег, 1961. 398 с.
6. Описание рукописей Почаевской Лавры в библиотеке музея при Киевской Духовной Академии / сост. студент II курса церковно-практического отделения Василий Березин (на Сввениево-Румянцевскую премию). Киев, 1881. 81 с.
7. Объятия Отча...: очерки по истории Почаевской Лавры / [авт. текста священник Владимир Зеленский]. Свято-Успенская Почаевская Лавра, 2000. 192 с.
8. Ричков П. А., Луц В. Д. Почаївська Свято-Успенська лавра. Київ, 2000. 136 с.
9. Коваль С. Про наявність документів з історії Почаївської Свято-Успенської Лаври // Архіваріус: інформ. вип. Державного архіву Тернопільської області. 2010. № 14. С. 4.
10. Бойцун Л. Духовний Собор Почаївської Лаври (ф. 258, оп. 1–3, спр. 8213) // Студії з архівної справи та документознавства. Київ, 1998. Т. 3. С. 115–119.
11. Бойцун Л. Почаївський монастир в історії української культури (До питання джерельної бази та її вивчення) // Почаївський монастир в контексті... С. 1–6.
12. Бойцун Л. С. Огляд документів архівного фонду “Духовний собор Почаївської лаври” Ф–258. Рукопис. 24.11. 1998. (Зберігається в Державному архіві Тернопільської області (далі – ДАТО). Копія – в ГАУ). 11 с.
13. Булига О. Архітектурно-мистецькі трансформації Почаївського монастиря (30-ті рр. XIX ст. – поч. XX ст.): участь жертводавців // Архітектурна спадщина Волині: зб. наук. пр. Рівне: Дятлик М. С., 2016. Вип. 5 / за ред. П. А. Ричкова. С. 183–188.
14. Бочковська В. Г. Історія Почаївського монастиря у візитаціях XVIII – першої чверті XIX ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2009. Вип. 13. С. 22–35.
15. Собчук В. Почаївський монастир і народна освіта (кінець XVI – перша чверть XX ст.) // Історична Волинь: Північний Захід України в регіональному та локальному вимірах мину-

лого. Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2017. С. 143–184.

16. Булига О. Поєднання діяльності чернечої друкарні, політичної партії та спеціалізованого братства під дахом Почаївської лаври // *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог: Вид-во Національного університету “Острозька академія”, 2017. Вип. 9. С. 287–303.

17. Булига О. Трансформації національної орієнтації Почаївської лаври (1917–1922 рр.) // *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею* (далі – НЗ РОКМ): зб. наук. пр. Рівне: ПП Дятлик М., 2017. Вип. XV: Матеріали наук. конф. “Волинь в Українській революції 1917–1921 рр.”. С. 68–73.

18. Бойцун Л. Берестейське порозуміння в історичній долі України та відгомін у документах Почаївської лаври. Берестя – 1596 р. // *Матеріали Всеукр. наук. богослов. конф.* Тернопіль, 1996. С. 4–9.

19. ДАТО. Ф. 258. Оп. 3. Спр. 76. 4 арк. Справа про надання Київському університету експонатів для музею.

20. ДАТО. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 3198. 30 арк. Справа про передачу в КДА рукописів для науково-дослідної роботи.

21. Шаріпова Л. В. З історії рукописного зібрання Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії // *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 1993. Вип. 1. С. 123–133.

22. ДАТО. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 4302. 34 арк. Справа про подання у волинський губернський статистичний комітет відомостей про лаврський архів.

23. Архив Почаевской лавры / [переписано студентом Академії о. Стефаном Скибинским, перевіряв проф. Ф. Титов, вступ. ст. єпископа Антонія]. Б. м.: Б. и., 1908. 8 с. 6 2/46 // *Каталог бібліотеки митрополита Київського і Галицького Антонія (Храповицького) / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського*. Від. бібл. збір. та іст. колекцій; упоряд.: н. с., канд. іст. наук Заєць О. В., гол. б-кар Рубльова М. С. Київ, 2013. 146, [1] с.

24. ДАТО. Ф. 258. Оп. 1 Спр. 4918. 80 арк. Справа про святкування 75-літнього ювілею визволення Лаври від впливу Унії та підготовку історичної довідки.

25. Центральний державний історичний архів України, м. Києві. Ф. 2098. Оп. 1. Спр. 19. 369 арк. Сборник документов по истории Почаевской Лавры за 1631–1756 гг., подготовленный студентом В. Левицким и сверенный профессором Ф. Титовым.

26. Шестакова Н. Колекція архіву історії Унії у фонді “Треко-католицька митрополічна консисторія у Львові” в ЦДІАЛ України // *Студії з архівної справи та документознавства*. Київ, 2001. С. 61–65.

27. ДАТО. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 4006. 9 арк. Справа про відправлення в м. Львів діловода Я. Хоміцького для роботи над архівними матеріалами з історії Лаври.

28. Tuławski I. Monastero di Počaiv – la sua tipografia e le sue edizioni // *Analecta Ordinis S. Basilii Magni. Romae*, 1963. Ser. II. Sec. II. Vol. IV(10). P. 230–292.

29. Ще раз про Зорю над Почаєвом // *Великий А. Г. Світла й тіні української історії*. Рим, 1969. С. 82–87.

30. Ваврик М. Нарис розвитку і стану Василянського Чина XVII–XX ст.: топогр.-статист. розвід. Рим, 1979. Додаток: ч. 5. С. 102–124, ч. 7. С. 154–176.

31. Підручний П. Василянський Чин від Берестейського з’єднання (1596) до 1743 року // *Нарис історії Василянського Чину Святого Йософата*. Рим, 1992. С. 96–182.

32. Тилявський І. Літургійні напрямки Почаївського монастиря під час унії (1712–1831). Рим-Львів, 1997. 376 с.

33. Амвросий Архимандрит. Сказание о Почаевской Успенской Лавре на основании документов, хранящихся в Лаврском Архиве // Приложение к Волинским Епархиальным Ведомостям (далі ВЕВ). Почаев, 1870. Ч. Н. № 13–24; 1871. № 1–6. 282 с.
34. Хойнацкий А. Из воспоминаний и заметок бывшего послушника Почаевской Лавры при Базилианах // ВЕВ. 1879. Ч. Н. № 17. С. 642–669.
35. Никон Епископ. Жизнеописание Митрополита Антония (Храповицкого). Нью-Йорк, 1957. Т. II. С. 257–294.
36. Свлогий Митрополит. Путь моей жизни. Париж, 1947. С. 242–283.
37. Блудова А. Воспоминание о Почаевской Лавре // Виленский вестник, 1868. № 114. С. 43–49.
38. Муравьев А. Н. Почаевская Лавра и Острожское братство. Киев, 1871. 74 с.
39. Костомаров Н. Из прожитых на Волини дней // Киевская старина (далі –КС). 1884. Кн. 2. С. 325–332; Автобиография // Костомаров Н. И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина. Киев, 1992. С. 77–328.
40. Міяковський В. Костомаров у Рівному // Україна. 1925. Т. 19. С. 161–177.
41. Вид Почаевской Лавры: акварель Т. Г. Шевченка (1846 г.) // КС. 1897. Т. 61. С. 347–350.
42. ДАТО. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 1312. 3 арк. Розпорядження Волинської Духовної Консисторії про дозвіл художнику Т. Г. Шевченку на малювання видів Лаври та її околиць. 30 листопада 1846 – 2 грудня 1846 рр.
43. К истории древнего православного Почаевского монастыря – на Волини // ВЕВ. 1896. Ч. Н. № 15. С. 570–575; № 16. С. 607–617; № 18. С. 687–701.
44. Документы, относящиеся к древней истории православного Почаевского монастыря – на Волини // ВЕВ. 1896. Ч. Н. № 18. С. 701–710; № 22. С. 836–840; № 24. С. 909–916; № 25. С. 939–950; № 26. С. 979–988; № 30. С. 1125–1133; № 31. С. 1155–1163.
45. Антонович С. Короткий історичний нарис Почаївської Успенської Лаври. Крем'янець на Волині, 1938. 70 с.
46. Дарственная запись Анны Гойской на устройство Почаевского монастыря от 14 ноября 1597 года. Почаев, 1908. 346 с.
47. Левицкий В. Выдержка из поземельного польского документа XVII века // ВЕВ. 1909. Ч. Н. № 45. С. 937–938.
48. Булига О. Василь Левицький – дослідник історії Свято-Успенської Почаївської лаври // Історія очима молодих дослідників. Рівне, 2007. Вип. II. С. 229–233.
49. Почаївські стародруки в фондах НБУВ: електронний каталог / каталогізація та бібліографічний опис стародруків Н. В. Заболотна (к. філол. н.), підготовка онлайн-опису публікації електронного каталогу К. В. Лобузін (к. техн. н.) // НБУВ. Київ, 2008. URL: www.nbuv.gov.ua/divisions/vsd/pochajiv/ec.html.
50. Позіховська С. Богословські видання Почаївського Успенського монастиря в колекції Музею книги та друкарства м. Острога // Волинська ікона: дослідження та реставрація: наук. зб. Луцьк, 2013. Вип. 20: Матеріали ХХ міжнар. наук. конф. С. 313–331.
51. Бочковська В. Г., Хауха Л. В., Адамович В. А. Каталог видань Почаївського та Унівського монастирів XVIII–XX ст. з колекції Музею книги і друкарства України. Київ, 2008. 360 с.
52. Завгородня Г. А. Організація і огляд колекції слов'янських книг кириличного друку в Державній історичній бібліотеці України // Роль бібліотек монастирів, соборів та інших установ у розвитку культури України: тези наук. конф. Київ, 1993. С. 63–65.
53. Булига О. Огляд видань Почаївського монастиря у колекції Рівненського обласного краєзнавчого музею // НЗ РОКМ: зб. наук. пр. Рівне: Дятлик М., 2018. Вип. XVI: Матеріали наук. конф. “Наша спадщина: де минуле зустрічається з майбутнім”. С. 191–193.

54. Почаевский сборник / отв. ред. Н. В. Колпакова; сост. М. Ю. Гордеева, А. А. Романова и др. Санкт-Петербург, 2007. 216 с.; Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки: зб. наук. пр. Київ: НБУВ, 2011. 263 с.

55. Лось В. Документи з Архіву Почаївської лаври у Кракові: повернення до історичного обігу та історична доля // Болховітіновський щорічник 2015/2016 / відп. ред. К. Крайній. Київ-Познань, 2017. С. 282–290.

56. Лось В. Книга чуд Почаївського монастиря: аналіз історичного джерела (кін. XVII–XIX ст.) // Архітектурна та культурна спадщина історичних міст країн Центрально-Східної Європи: кол. моногр. / за ред. Р. Демченка, І. Кривошеї, Н. Моровця. Умань-Познань-Ченстохова: ФОП Жовтий О. О., 2016. Вип. 3. С. 191–204. Сер. “Польсько-український науковий діалог в Умані”.

57. Бочковська В. “Księga Cudów obrazu Poczaiewskiego N. Marij Panny u Stopki” та перше видання книги “Гора Почаївська”: книгознавчі аспекти // Острозький краєзнавчий збірник / Державний історико-культурний заповідник м. Острога; Острозьке науково-краєзнавче товариство “Спадщина” імені князів Острозьких. Острог, 2018. Вип. 10. С. 202–207.

SUMMARY

Oleksandr Bulyha

Changes of the national-confessional orientation of the Pochaiv Monastery at the end of the 17th – the first quarter of the twentieth century. Analysis of sources

Various sources that shed light on the transformational phenomena that took place in the Pochaiv Monastery, from the time of its foundation as an Orthodox monastery, which was in the jurisdiction of the Kyiv Metropolitanate of Constantinople Patriarchate until the first quarter of the twentieth century, when the Lavra returned to the subordination of the latter, are investigated. The works of researchers of separate parts of the source base, which are stored in archives, libraries, museums of Ukraine, Russia, Poland, Belarus, are noted.

The main attention is paid to the largest corpus of documentary materials that are the basis of the archives of the Pochaiv Lavra, and today they are in the State Archive of Ternopil region. It is emphasized the importance of the monastic printing production, which characterizes the cultural progress of the monastery in different periods of its jurisdiction and shows the importance of the publishing and educational center. It is indicated on the documents related to the change of the architectural face of the Pochaiv Lavra, which were a consequence of the then state policy. Published in the late 19th century and at the beginning of the 20th century written sources of monastic origin are considered. The movements of archival documents of the Pochaiv Monastery are noteworthy. The existing sources of source baseline losses that occurred with the Pochaiv Monastery during the different years are found. Introduction to the scientific circulation of a sources, which previously were considered as lost, is done. It is indicated for research, in which documents related to the activity of the monastery, in particular those, which are derived from the Vatican archives, have been used. The memoirs, iconographic, and epistolary sources are studied.

The results of the work make it possible, using all these sources, to trace the motives of the activity of the inhabitants of the Pochayiv Monastery, connected with the social and religious development of Vohlynia – an integral part of Ukraine. The scientific novelty of the work consists in a comprehensive analysis of the known sources that reflect the activity of the Pochaiv Monastery during the specified period. For the first time, they are being studied in this volume and against the backdrop of contemporary national-confessional changes.

Keywords: source, Pochaiv Monastery, archive, changes, Vohlynia